

şiv Belgeleri (1525-1919), Ankara 1993; Hoca Sâdeddin, *Tacû't-tevârih*, İstanbul 1279, I, 321; Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân*, s. 329; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 433; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme* (Dağlı), V, 346-353; J. B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse et aux indes*, Paris 1677, II, 192; Naimâ, *Tarih*, II, 851-852; C. Niebuhr, *Voyage en Arabie*, Amsterdam 1780, s. 291, 374; G. A. Oliver, *Voyage dans l'empire ottoman, l'Égypte et la Perse*, Paris 1801, IV, 276; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London 1827, II, 36-39; Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s. 171; Mehmed Hurşid, *Seyahatnâme-i Hudûd* (haz. Alâattin Eser), İstanbul 1997, s. 219-230; F. Sarre – E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris Gebiet*, Berlin 1919, s. 204, 227, 235, 289-303; İmâd Abdüsselâm Raûf, *el-Mevşil fi'l-'ahdi'l-'Osmânî*, Necef 1395/1975; Abdüsselâm Uluçam, *Irak'taki Türk Mimarî Eserleri*, Ankara 1989, s. 46, 51, 59, 85, 88, 132, 134, 137, 144, 171, 175; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihâtı*, Elazığ 1997, s. 73; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihâtı*, Ankara 1997, s. 23-24, 140-141; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul 1998, s. 37-39, 211, 218-219; Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999; Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ 2003; Dina Rız Khourey, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 2003; Saîd Dıvecî, "Sûru'l-Mevşil", *Sumer*, III, Bağdad 1947, s. 118; a.mlf., "Câmi'ü'n-Nûr fi'l-Mevşil", a.e., V (1949), s. 276; a.mlf., "Hıfatü'l-Mevşil fi'l-'ahdi'l-'Ümevî", a.e., VII (1951), s. 223; a.mlf., "Şinâfiyyetü'l-Mevşil ve ticâretühâ fi'l-kurûnî'l-vüştâ", a.e., VIII (1951), s. 88-98; a.mlf., "Kal'atü'l-Mevşil fi muhtelifi'l-'uşûr", a.e., X (1959), s. 95-96; Halil Sahillioğlu, "IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 11-24; Alpay Bizbirlik, "XVI. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Musul Vakıfları", *VD*, XXVI (1997), s. 61-64; *Kâmûsü'l-'alâm*, VI, 4480-4483; Besim Darkot, "Musul", *İA*, VIII, 741-744.

AHMET GÜNDÜZ

Musul Meselesi. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte (30 Ekim 1918) Musul vilâyetinin önemli bir kısmı Osmanlı birliklerinin denetimi altındaydı. Ancak mütarekenin 7. maddesine dayanılarak İngiltere tarafından işgal edildi. Türk tarafı bu oldu bittiyi reddedip Musul'u, İstanbul'daki son Meclis-i Meb'ûsan'ın kabul ettiği ve Ankara hükümetinin Kurtuluş Savaşı'nın hedefler beyannâmesi olarak benimsediği Misâk-ı Milli'ye dahil etti. Misâk-ı Milli'nin 1. maddesine göre, Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada İngiliz işgali altında bulunan topraklardaki Araplar'ın kendi geleceklerini belirleme hakkı tanınırken mütareke hattının içinde ve dışında kalan diğer müslümanların ayrılmaz bir bütün olduğu vurgulanarak Anadolu ile bütün-

leşmesi öngörülüyordu. Sevr Antlaşması'nı tanımayan Ankara hükümeti, Misâk-ı Milli'de tesbit edilen sınırlar üzerinde bir barış için Kurtuluş Savaşı'nın sonuna kadar ısrarcı oldu. Bu dönemde Ankara hükümeti, Musul'daki aşiretleri kendi tarafına çekmek suretiyle İngiltere karşısında avantaj sağlamak için askerî boyutları da olan birtakım teşebbüslerde bulundu. Fakat Musul kurtarılmadan Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ile meselelenin halli Lozan Barış Konferansı'na kaldı.

Lozan'a giden İsmet Paşa başkanlığında Türkiye Büyük Millet Meclisi heyetine verilen tâlimata göre Süleymaniye, Musul ve Kerkük livâları (Musul vilâyeti) istenecek, İngilizler'i ikna etmek için gerekirse petrolden hisse önerilecekti. Türk heyeti Lozan'da Musul vilâyetinin etnik, hukukî, tarihî, iktisadî, coğrafi, siyasî, askerî ve stratejik sebeplerle Türkiye'ye ait olduğunu savundu. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan ve yüzyıllardır bir arada yaşayan bölge halkının Türkiye'ye bağlı kalmak istediğini belirterek bölgede bir halk oylaması yapılmasını teklif etti. Musul'un Irak'ın sınırları içinde kalmasını savunan Lord Curzon'un başkanlık ettiği İngiliz tarafına göre ise vilâyet İngiliz manda rejimi altında bulunan Irak Krallığı'na ait bir toprak parçasıydı ve mesele sadece Türkiye - Irak sınırının nereden geçtiğini belirlemekten ibaret bulunuyordu. Halk oylaması teklifini de kabul etmeyen Curzon, bölge halkının sosyal ve kültürel durumu göz önüne alındığında herhangi bir oylamanın anlamsız olacağını savunuyordu.

Türk tarafı, bütün kararlılığına ve ısrarına rağmen İngiliz heyetini Musul'un Türkiye'ye bırakılması hususunda ikna edemedi. Musul meselesi üzerinde bir uzlaşma sağlanamayacağı ve bunun konferansın genel gidişini sekteye uğratacağı anlaşıncı taraflar meselelerin hallinin konferans sonrasına bırakılması hususunda anlaştı. Lozan Antlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre Türkiye ile Irak arasındaki sınır bu antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla belirlenecekti. Öngörülen sürede iki hükümet bir anlaşmaya varmazsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti. Sınır çizgisi konusunda alınacak karar beklenirken Türk ve İngiliz hükümetleri, geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte bir hare-

kette bulunmamayı taahhüt etmişti. Arından meselelerin çözümü için öngörülen süreç işlemeye başlayınca 19 Mayıs – 5 Haziran 1924 tarihlerinde İstanbul'da Haliç Konferansı (İstanbul Konferansı) toplandı. Fethi Bey (Okyar) başkanlığındaki Türk heyeti daha önce Lozan'da sunulan tezleri tekrar tartışmaya açmışken İngiliz heyetinin Musul'dan başka Nestûriler için Hak-kâri'yi de istemesi üzerine konferans dağıldı.

Bunun üzerine mesele 24 Eylül 1924 tarihinden itibaren Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye başlandı. İngiltere temsilcisi, problemin Musul vilâyetinin kime ait olduğuna karar vermek değil sadece Türkiye - Irak sınır hattının belirlenmesinden ibaret olduğunu iddia ederek bunun için Milletler Cemiyeti'nin bir komisyon oluşturmaması teklif etti. Fethi Bey ise meselelenin Musul vilâyetinin geleceğini ilgilendirdiğini, dolayısıyla belirlenecek olan sınırın bu topraklarda yaşayan insanların isteklerine uygun olması gerektiğini söyleyerek en iyi çözümün halk oylaması olduğu konusunda ısrar etti. Sonuçta Milletler Cemiyeti, İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden müteşekkil üç kişilik bir komisyon kurma kararı aldı. Macar Kont Teleki, Belçikalı Albay Poulis ve İsveçli A. Wirsén'den oluşan bu komisyon Londra ve Ankara'da temaslarda bulunduktan sonra 1925 yılının Ocak ayı sonlarına doğru Musul vilâyetinde çalışmalarına başladı. Bu sırada Milletler Cemiyeti'ni ve komisyonu baskı altına alan İngiltere bölgede Türkiye aleyhine teşebbüslerde bulunmaktaydı. Komisyon hazırladığı raporu 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyeti'ne sundu. Meseleyi coğrafi, etnik, tarihî, ekonomik, stratejik ve siyasî açılarından değerlendiren rapor belli şartlara bağlı olarak Musul vilâyetinin Irak'a verilmesini öneriyordu.

Milletler Cemiyeti, bu rapor doğrultusunda Türk temsilcisinin protesto ederek katılmadığı 16 Aralık 1925 tarihindeki toplantısında Musul vilâyetinin Irak'a ait olması yönünde karar verdi. Bu karar Türkiye'de büyük tepkiyle karşılanmasına ve Türkiye'nin kararı tanımadığını açıklamasına rağmen dönemin siyasî şartları Türkiye'yi bunu kabul etmek mecburiyetinde bıraktı. Meseleyi nihai çözüme kavuşturmak amacıyla 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile (Türk - Irak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması) Milletler Cemiyeti tarafından 29 Ekim 1924'te statüko hattı olarak tesbit edilen çizginin Türkiye

MUSUL

lehine yapılan küçük bir değişiklikle Türkiye ile Irak arasında sınır olacağı kabul edildi.

Musul meselesinin askerî ve diplomatik boyutu yanında petrolle ilgili bir yönü de vardı. 1912'de Musul ve Bağdat vilâyetlerinde petrol arama ve işletme imtiyazı almak için İngiliz ve Alman şirketlerinin ortaklığıyla Türk Petrol Şirketi kuruldu. Bu şirket, Osmanlı hükümetinden imtiyaz almak üzereyken I. Dünya Savaşı başladı-ğından bütün çabalar sonuçsuz kaldı. Savaş sonrasında Almanya sahneden çekilince İngiltere ve Fransa 1920'de yeni bir anlaşma yaparak Türk Petrol Şirketi'ni Irak'ta petrol arama ve işletme imtiyazı elde etmek için yeniden faaliyete geçirdiler. Ancak Amerikan hükümetinin itirazı üzerine Lozan Barış Konferansı boyunca devam eden uzun pazarlıklar sonucu bu ortaklığa 1924'te Amerikan şirketleri de katıldı. Sonunda, İngiliz manda rejimi altında bulunan Irak hükümetiyle İngiliz-Amerikan-Fransız petrol çıkarılarının temsil edildiği bir konsorsiyum olan Türk Petrol Şirketi arasında 14 Mart 1925'te yetmiş beş yıl süreyle petrol imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu imtiyaz, hiç şüphesiz Musul'un Irak'a bırakılması yönündeki kararı da etkileyen bir faktör oldu. Nitekim 1926'da yapılan antlaşmanın 14. maddesiyle Irak hükümetinin petrol gelirlerinin % 10'u yirmi beş yıl süreyle Türkiye'ye bırakıldı. Yapılan hesaplama göre Türkiye'ye bu dönemde ödemesi gereken miktar 5.500.000 sterlindir; bunun 3.500.000 sterlini 1954 yılına kadar çeşitli aralıklarla ödendi. Geri kalan kısmın görüşmeleri devam ederken Irak'ta 1958 darbesi olunca görüşmeler kesildi. Tahsil edilemeyen bu alacak 1986 yılına kadar bütçede ayrı bir madde olarak gösterildi. O tarihten itibaren diplomatik gerekçelerle bütçeden çıkarılması-

Musul'dan
kuşbakışı
bir görünüş

na rağmen Türkiye'nin Irak'tan petrol alacağı konusu zaman zaman kamuoyunda tartışılmaya devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

S. H. Longrigg, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, London 1968; Lozan, 1922-1923, Ankara 1973, s. 30-35; *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, Ankara 1974, s. 75-82; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926*, Ankara 1978, s. 275-289; Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu, 1890-1926*, İstanbul 1983; Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi, 1918-1926*, İstanbul 1987; Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler (trc. Seha L. Meray), İstanbul 1993, 2. takım, I, 343-366; Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 1995, s. 260-263; Uğur Sipahioğlu, *The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922-1926* (doktora tezi, 1995), University of Cambridge; Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Ankara 1998; Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara 2001; Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, İstanbul 2002; *Türk Dış Politikası: 1919-1980* (haz. Basım Oran), İstanbul 2003, I, 259-271; Zekeriyâ Türkmen, *Musul Meselesi: Askerî Yönden Çözüm Arayışları, 1922-1925*, Ankara 2003.

UĞUR SİPAHIOĞLU

MUSUL ATABEGLERİ

(bk. ZENGİLER).

MUSULLU OSMAN DEDE

(bk. OSMAN DEDE EFENDİ, Musullu).

MUŞ

Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Muş ovasının güney kenarı ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Şehrin nüvesini teşkil eden kale, güneydeki dağlık kesimi dar bir boğaz halinde yararak ovaya inen Çar deresiyle bu dereye sol taraftan kavuşan Karni çayı arasında kalan ve bu iki vadiye dik bir şekilde inip dış saldırılara karşı nisbeten güvenli bir alan oluşturan sırt üzerinde kurulmuştur. Buranın önündeki geniş ova (Muş ovası, Doğu Anadolu'nun Iğdır ovasından sonra ikinci büyük ovasıdır) çeşitli tarımsal ürünleriyle şehrin yiyecek ihtiyacını karşılayabilecek durumdadır. Muş ovasının çevresini kuşatan yüksek dağlar ulaşma imkân vermez gibi görünse de bunların arasındaki nisbeten alçak eşikler ve tabii koridorları oluşturan vadiler Muş'un uzak çevreye bağlanmasını kolaylaştırır. Ovanın doğusundaki Nemrut dağı (2935 m.) ve güneyindeki yüksek dağlar arasında (Muş güneyi dağları, birçok doruk 2600 metrenin üzerindedir) 1800 metrelik bir eşik (Rahva düzü) Muş'u Van gölünün batı kıyısındaki Tatvan'a bağlar ve Van gölü havzası aracılığıyla daha doğudaki bölgelerle irtibatlandırır. Rahva düzündeki Başhan mevkiinde ayrılan yol Bitlis deresi tabii koridorunu izleyerek Güneydoğu Toroslar engelini aşar ve bu su-

Muş'tan
bir görünüş